

593; 830 8,1887,120; 488o 56,80; 328f 2,101; 519 33 (Krarup); 941 106; 24 19; (3) 488o 75; (4) 488 6, 1883,281,355,357; (5) 186 11f; (6) 718 1837,20; (7) 488o 58; (8) 474 1774,154f; (9) 739 2,1800,298; (10) 32 1856,40; 280 4/2 1923; (11) 977 1767,158; 739 2,1800,298; 718 1837,20; 488o 318; (12) 488o 187, 273; (13) 488o 318; (14) 280 4/2 1923; (15) 161 1906/24:1178; (16) 739 2,1800,298; 408 1854,34; (17) 449 1933,17f; (18) 739 2,1800,298; 427 1809,23; 32 40; 282 22; 488o 162; 939 1876.1,222; 280 4/2 1923; (19) 473 1,1747-48,58-60; (20) 739 2,1800,298; 32 40; (21) 328f 2,246; (22) 485 1819 66f; (23) 739 2, 1800,298; (24) 82 80f; (25) 519 130; (26) 328f 1,177; (27) 328f 1,228; (28) 509 1,1798,48; 488o 116; 32 1856,40; 634 18758 (Hårby ØFyn); (29) 752 102; (30) 939 1876.1,222 og 1877.1,51f; (31) 510 2,482f; (32) 760 506.

GÅDE, TALEMÅDER, SLANG

Hvad lighed er der mellem en enkemand og en gulerod? (de har begge deres bedre halvdel i jorden) (1).

Atten hundrede og hvidkål, da pastinakkerne faldt ned og slog gulerødderne ihjel = ubestemt tidsangivelse (Jylland; 2).

Amagermor, gi' mig gulerøer! Nej, sågu gør jeg ej, vil du gå din vej (3).

En dans på Anholt hed »Gulerødder atten«, man sang: To til atten gi'r en snes, tre moleviter koster en pøs, atten gulerødder, atten (4). En gammel sangleg begynder: Hønsefødder og gulerødder og halsen af en svane (5).

Når frøerne kvækker om foråret, siger man, at de »skraber gulerødder« (6).

Gulerødder er slang for fingre; spille kong Gulerod = optræde brovtende eller bedrevidende, også om person, der er til nar (7).

Snemandens næse er ofte en gulerod; de ældre blomsterskærme er legende børns »fuglereder« (8).

LITTERATUR: (1) 488n 169; (2) 228e 1,35; (3) 241 1861,114; (4) 488e 103; (5) 690 7,359 (1871); (6) 830 8,106; (7) 85 59,165; (8) 462 95.

PROSA

Gulerøddernes lette, fjerdedelte løvtoppe steg som tusinder af små grønne vandspring i snorlige, parallelle alléer. Ned langs dem hinkede harerne mimrende af fryd over denne rigdom af saftigt, skørt, knasende gufuf (a), stod ... som to lange, parallelle striber af små, grønne springvand, som en allé en miniature af dværgpalmer (b) *Knud Poulsen* (1). Gulerod med skærme som opslæde og krængede parasoller *Ellen Raae* (2) – den

vilde gulerods kniplingsparasol, ganske lav og spinkel, man tør slet ikke titte ind under den og se, hvad for en prinsesse der mon sidder og driller sin forelskede humlebi *Valdemar Rør-dam* (3).

LITTERATUR: (1) (a) 730c 50f; (b) 730 112; (2) 735c 63; (3) 789v 36.

Kørvel, *Anthriscus*

VILD KØRVEL, *Anthriscus silvestris*; 50–100 cm høj med hul, furet stængel, flerdobbelt fjersnitdelte blade og store hvide blomsterskærme, frugterne glinsende sortbrune. Landets mest almindelige skærmpolante, ved alle veje, gærder, skovbryn osv. Skarntyderne gør krav på masseherredømme *Chr. Richardt*.

Kørvel (den dyrkede) o. 1300ff (kiruæl, kyruæl) med uvis betydning; *skarntyde* 1796ff er fællesnavn til alle mere almindelige hvidblomstrende skærmpolanter, nu botanisk om *Conium maculatum* (s. 317), mange ældre omdannelser: *skarrentyde* Sejerø, *skarntønder* Røsnæs, *skarnkigger* Falster, *skadekjøs* Ærø.

Hundekeks 1775ff; NSjælland, Bornholm, forleddet nedsættende, efterleddet af svensk käx, der måske oprindeligt sigter til den hule stængel eller skærmens lighed med en primitiv øsekurv til fiskefangst o. lign. (norsk kjeks = fiskeketcher, dansk kejs); *hundetyde*, *-tude* NSjælland o. 1870ff, af stænglerne laver børn fløjter eller tuderør, måske i det sønderjyske stednavn *Hundetude* 1683ff (1), forvansket til *hundetulle* og *hulletude* Sjælland, hulle er sjællandsk dialekt for hyld, som har lignende blomsterstande, jf. *hyldekeks* NSjælland; *hundeskræme* ved Grenå, skræme = skrige, *tudestængel* og *fløjteurt* Sjælland o. 1870; *gjællike* VJylland måske til jysk gjæle=tudskråle; *paraply* MFyn, *brudeslør*. (2). **HAVEKØRVEL**, *Anthriscus cerefolium*, er lidt lavere, har glat stængel og færre blomster i skærmene; hele planten lugter stærkt krydret. *Kørvelkål* 1520–1820.

Til anden botanisk slægt hører den ligeledes stærktduftende Sødskærm eller Spansk Kørvel (*Myrrhis odorata*) med meget store sorte og furede frugter; forvildet hist og her fra tidligere dyrkning som køkkenplante. *Anis* 1647ff, NJylland, *aniskål* 1842ff Jylland; sml. s. 292.

LITTERATUR: (1) 148 4,602; 5,299 jf. 254 og 6, 59,294; (2) 689 1,96–98,2,98.

Vild kørvel. (ES).

DYRKNING SOM KØKKENPLANTE

»Den tamme [dyrkede] kørvel tjener kokken« (1546; 1); den »gror kun i urte- eller kålhave o.a. sådanne steder, hvor man plejer at så salat, men jorden skal være fed«. Almindelig brugt i køkkenet »og bliver tit og ofte blandet med en tynd kålsuppe«, nogle bager tærte af planten (1648; 2); Vild kørvel bruges til kager, »hvis ypperlighed ingen noksom kan rose« (1666; 3). Havekørvel er o. 1800 alm. dyrket og anvendt til kål, suppe etc. (4), navnlig har man kogt den i grønkålsuppe (5), der ligesom spansk kørvel giver en krydret smag (6). Ung frisk kørvel alene eller blandet med salat bruges til kålsuppe, kørvelsuppe, meget finhakket i kartoffel- og æggeretter, til krydring af saucer og creme af blød ost, i rullepølse, leverpølse, tørret kan den blandes i lungepølse, leverpostej m.m. (7). Kørvel omtales 1797 som foder til malkekøer (8). O. 1780 blev dyrket kørvel i nogle haver i Torshavn (9).

LITTERATUR: (1) 841 1577,99b; (2) 697 199; (3)

445 1828.1,4; (4) 739 2,1800,308f; 398 1806,280; (5) 865 49 (o. 1820); 699 68; (6) 634 12891 og 19188 (Himmerl.),12037 (Thy); (7) 480 27 (o. 1918); 895 48; (8) 675 1,1797; (9) 873 157.

FÆRVNING, BØRNELEGE M.M.

Blomsterne af vild kørvel bruges til at farve uldtøj og linned lysegult og grønt med (1743ff; 1), o. 1800 var det i bondestanden almindeligt at farve gult med de tørrede skærme kogt i olie; blade og stængler gav en grøn kulør (2). Når garnet var spundet og rendegarnet sat op ved bjælken, blev børnene sendt ud efter vild kørvel til at *smitte* (mærke) med, hvor mange alen der var lagt op til vævning; ofte måtte man dog nøjes med stempelblåt (Bornholm; 3).

Bisværme kunne lettere gennes i kube gnedet med vild kørvel (4) eller man holdt en frisk skrabet kørvelrod hen mod den (5).

Humlens første spirer slyngede sig op ad vild kørvel, som var sået eller plantet mellem rækkerne; dens blade værnede også de spæde skud

mod blæsten; omkring St. Hans dag 24/6 satte man stænger til og fjernede kørvelen (Bornholm; 6). De første humlespirer blev med blade af vild kørvel bundet til stagen og sprængtes under rankernes videre vækst (Fyn; 7).

Guirlander af vild kørvel og elmeløv var dekoration ved St. Hans-kildefesten i Svaneke (8).

Af vild kørvels stængler skar (skærer) drengene fløjter; på et stykke med ét led snittes en fure ind til hulheden og der blæses i rørets frie ende – eller det bøjes til den modsatte side, så furens indre rande virker som stemmebånd. Instrumentets navne: *flæbe(r)* (9), *kørvels-* eller *skarntydepipper* Falster (10), *skallentyr* MSjælland (11), *tyskefløjte* V. Lolland, *skræme* Lange-land (12), *hvissepipe* (hwistpipe) Jylland (13), forsynet med mundstykke »for giftighedens skyld« blev fløjten til en *blæsepibe(r)* eller *skalmeje* (14). – Bag diget der fløjtes i skarntyderod og hyrden slår takt med sin solbrændte fod *Jeppes Aakjær* (15); skær' du af grøftens skarntyde atter en grøn obo? *Holger Rasmussen* (16). Tykke stængelstykker er anvendt til »hyldebøssen« (bd. 4) (Falster; 17) og pusterør med grønne hyldebær som projektiler (SFyn o. 1920; 18).

LITTERATUR: (1) 249 2.1,1925,40 (Jordløse Fyn 1743); 728c 4,1768,262 (Djursl.); 576 4,1799,395, 406; (2) 739 2,1800,311; 834 37 (Bornh. 1804); 57c 2,1810,106; 510 2,30; 914 1,246 og 525b 11,29 (gulgrønt); (3) 449 1944,21; (4) 576 2,1798,391f; 189 4,1820,170; 830 8,1887,110; 305 34; (5) 332c 123; (6) 756 240f (1815); 449 1935,26; 92 36,1938,43; (7) 352 5,1839,248; (8) 449 1936,5; (9) 228e 3,274; 488l 676; 153 3,1929,141 og 5,1931–32, 65f; (10) 308b 134; (11) 418 183; (12) 519 79; (13) 328e 67f; (14) 760 375; 328e 68; 107 1960; (15) 1002i 39; (16) 746 11 sml. 439 9; (17) 760 375; (18) 107 1965.

LÆGEMIDLER

Den litterært ældste 'kørvel' er sandsynligvis havekørvel; sammenblanding eller forveksling gør det i nogle tilfælde umuligt at afgøre, om der menes vild kørvel eller den botanisk nært beslægtede (giftige) skarntyde.

Harpestræng-afskrifter o. 1300 (1): lægges knust og blandet i vin som omslag på kræftbylder; indtages med vin og honning mod sidesmerter, med vand og vin for ond vædske i munden; koges i olie til salve på kuld (frostsår eller kolden? = malaria); saften blandet med eddike drikkes mod spolorm, blandet med vin virker den urindrivende og renser syge kvinder; lægges med voks og fedt på bulne øren og bylder;

spises med eddike for diarré og kvalme; saften drukket eller den knuste plante pålagt penis åbner urinvejene; er barns halsben gået af led bades hovedet ofte med det varme afkog af planten og den kogte bindes på tindingerne.

Begyndelsen af 1400-t: vinafkog drikkes for hovedpine; er bestanddel af middel mod forstoppelse; spises fastende i maj måned (2).

Den knuste urt lagt på store kvindebryster får dem til at skrumpes ind (1533; 3).

Henrik Smid 1546ff (4): plantens saft eller destilleret vand heraf drikkes for at løsne levret blod i kroppen, når det er løbet sammen efter fald, stød eller slag; må også bruges i mad og drikke til at uddrive sten og menses, ung kørvel kogt med kål er god for maven og hovedet »for sin gode lugts skyld«. Menstruationen udskrives med vinafkog af vild kørvel. Anvendes mod pest. Knust kørvel pålægges alle hævelser og levret blod efter fald og slag.

Simon Paulli 1648, 199: spises i tynd kålsuppe for åndenød og stensmerter. Kørveltærte er sund for maven og giver sød søvn, fordriver hovedpine. Kørvel, persille og springknap stegt med smør lægges under navlen for ophørt vandladning. Af kørvel og smør tilberedes et plaster, »hvilket er overmåde godt nårsomhelst de spæde børn er ilde plaget af hertespan [spænding under hjertet]«. Og »man kan ikke noksom sige, hvor overmåde god kørvel er til at fordrive kolik«, brugt som klyster og varmt maveomslag. De pulveriserede frø bruges i destilleret kørvelvand eller vin for stensmerter og når man faldt ned fra højt sted.

Kørvelvand drukket om morgenen styrker hukkommelsen (5).

Havekørvel virker opløsende og urindrivende; saften eller suppeafkog indtages mod forstoppelse, samme drikkes eller bruges som omslag for svindsot og vattersot (6); er god mod skørbug, dekokt af bladene drikkes mod lungesot (7), indgår i kalvekødsuppe mod tæring (tb) (8). For blæresten drikkes vinafkog af kørvel og stenbræk (o. 1720; 9) samt persille (10), indgives de pulveriserede frø (11). Man drikker kørvel og hvidløg sat på brændevin for svigtende nyrefunktion (Falster; 12).

Vinafkog af havekørvels frø og polejmynte drikkes mod dårlig ånde (13). Grødomslag med knust havekørvel øger barselkvindens laktation, saften bruges som drik eller omslag for hudlidelser (bl.a. ringorm) og kvindens brystknuder (14). Bestanddel af eddikeafkog med smør til omslag på hårde knuder efter stød og slag (8), på buler lægges et fordelende omslag af den

knuste plante (NVSjælland; 15). Klog kone i Himmerland behandlede rosen med »hvid kørvælsalve« (16). Vorter gnides med saften af vild kørvæl og skovsneglens slim (NFyn; 17). – Kørvælsaft blandet med eddike dræber spolorm (1632; 18).

Urten anføres i farmakopeen 1772.

Kørvel og rude lægges i hønsenes drikkevand som værn mod sygdommen pips (1793; 19).

LITTERATUR: (1) 343 29f,117f jf. 256; (2) 15 1, 72,92; (3) 703 23b; (4) 841 1577,62; (5) 327 22; (6) 739 2,1800,309f; 398 1806,280; (7) 32 1856,42; (8) 488o 113,237; (9) 488o 191; (10) 328f 1,48; (11) 186 38; (12) 865 199; (13) 217 1807,11; (14) 739 2,1800, 309f; (15) 684 203; (16) 748 98; (17) 107 1946; (18) 1004 101; (19) 792 3,209.

SLANG, TALEMÅDE, I PROSA OG POESI

Kørvel er slang for kvindens pubes og for smuk ung pige, »et flot stykke kørvæl« (1).

Han har store tanker om Skarntyde-Mølle (Fyn; 2), sml. s. 319.

Vild kørvæl og guleroed slog deres hjulmønstrede blondeparasoller ud *Ellen Raae* (3), den vilde kørvæl gynger langs alle landeveje, en luftig mælkevej af stjerner *Mogens Lorentzen* (4); kørvælen står mandshøj med sit lette, grønlig-hvide flor til begge sider som to brede lysende striber *Achton Friis* (5). Det grønlig-hvide, slørlette kørvælhegn [stod] som et under over landet. I den tidlige morgen sendte det sin sødme-fyldte duft ud fra de dugvåde blomster, og i sommeraftnens lys tegnede dets hvide blomstertåge sig åndeagtigt skønt mod det mørke skovbryn *Sofus Franck* (6). Den vilde kørvæls skærme som gennemsigtige skyer af hvidt. Kørvælen: skærsommernattens blomster, lette som engenes luftige tåger *Ingeborg Raunkiær* (7), [de er] så yndefulde, så sommerligt lette, så fine i deres bygning som få andre ... i de klare sommernætter [lyser] skarntydernes hvide blomsterfråde *K. Jørgensen* og *K. Hee Andersen* (8).

Nu blomstrer grøfternes vilde kørvæl · og vifter havgrøn og stjernevid *Piet Hein* (9). Og du skarntyde! Univers af stjerner, · udbred din mælkevejs beskedne flor *Helge Rode* (10), her svæver, når de lyse nætter våger, · den vilde kørvæls lette stjerne-tåger. · En lille verdens spejl af solsystemet · for den, der har fem sanser til at se med *Mogens Lorentzen* (11). Skarntydeskærme står åndevagt · med hvide hænder i rummet strakt *Tove Meyer* (12). Skarntyder er

fuldmåneskum. · Fuldmånebrænding og fuldmånehav · skyller mod gærde fra grøft og grav · med lys som det lysende rum *Tom Kristensen* (13) – blomster og stilke som et fint filigran · stod grendelt og selvbevidst i pryd-blomsters favn, · skønt stemplet med ukrudtets giftige navn. *Thorkil Barfod* (14). De hvide skærme foldes ud – · en sommer holder løfter – · De hvide blomsterskyer gror · op langs de fagre grøfter, · · Den vilde kørvæl er så smuk · som vore ungdomsdrømme ... · En parasol af blomstersne · gror under solens strømme *Harald H. Lund* (15). Kørvælblomsten med skyggen · tegner fiskebensskelettet til min drømmeparaply *Harald H. Lund* (16); skarntydens kniplede skærm *Chr. Richardt* (17). Den vilde kørvæl blomstrer · endnu i denne uge · og dækker alle grøfter · med sine kniplingsduge (18). Fra dybet af dit [grøftens] sengeleje · ser jeg din hvide sommerpigedragt · om Danmarks lænd i bløde folder lagt · for lette vindpust henad græsset feje *Olaf Andersen* (19).

Viggo Stuckenberg, Vild kørvæl (20).

LITTERATUR: (1) 85 168; (2) 830 1,1884,177; (3) 64 25/11 1944; (4) 556b 36; (5) 269b 2,96; (6) 259b 1,61; (7) 755 9; (8) 462 71f; (9) 361 16. saml. 74; (10) 776d 37; (11) 556c 5; (12) 598b 5; (13) 492h 25; (14) 48 18; (15) 407 1945,388; (16) 561e 36; (17) 766c 14; (18) 635 17/6 1954; (19) 27f 22f; (20) 868b 25.

Skarntyde, *Conium maculatum*

er med glatte, blåduggede og (især forneden) rødplettede stængler let kendelig fra Vild Kørvæl (»skarntyde«). Hist og her på tomter, ved gærder, huse og kyster; sikkert vor farligste giftplante, da den kan forveksles med køkkenurter som kørvæl, selleri, pastinak og kommen (1).

Skarntyde o. 1450ff, forleddet vel efter voksestedet (ved møddinger, affaldsdynger etc.), planten desuden ildelugtende, -tyde = rør, beslægtet med tud; omtydet til *skarntønde(r)* MSjælland. *Odurt* o. 1450–begyndelsen af 1500-t, navnet overført fra gifttyde (s. 280); *hundekeks* 1533–1770, se kørvæl s. 314. *Tysk skarntyde* Lyø, ved Flakkebjerg – forleddet nedsættende (2).

LITTERATUR: (1) 940 1860,2,361f (forgiftningstilfælde); (2) 689 1,388f.